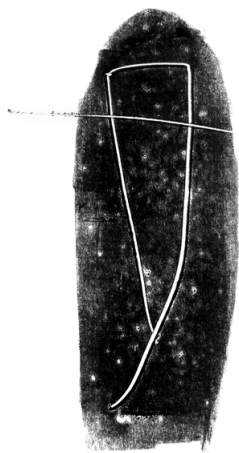

K. LENGYEL ZSOLT

ERDÉLY ÚJJÁALKOTÁSÁNAK A MAGYAR TERVE 1917/1918 SORÁN

Az Erdélyi Szövetség tevékenységének
második szakaszáról

...az erdélyiség hangadó
szóvivői saját
államközpontjuk
ellenzékeként védték
a magyar birodalom
egységét, miközben
el sem tudták képzelni,
hogy az ország
rendszerének
megújítására hivatott
erdélyi embereket
a románok között
is kereshetnék.

■ 1913 végén Kolozsvárott színre lépett, 1914 nyarán pedig ugyanott kéréselt munkatervvel szervezeti alakot öltött az Erdélyi Szövetség. Függetlenségi fősodratú ellenzéki tetőszervezetként a birtokos nemesség és polgárság, az állami tisztviselőréteg és a keresztény, főleg katolikus klérus tagjait tömörítette egybe.¹ A század eleji székely mozgalom folytatásában és a kulturális decentralizációt szorgalmazó értelmiségi kezdeményezésekkel párhuzamosan készült működni, amikor kitört az első világháború, amelynek hullámaiban kereken három évre alámerült. Sorait az Erdélyt 1916 augusztusában sújtó román katonai betörést visszavető és a Kárpátokat átlépő ellentámadás nyomán kezdte újrarendezni. Azon év végéig a román királyság havasalföldi részének kiterjedt területei Bukaresttel együtt a központi hatalmak ellenőrzése alá kerültek. Az 1917. december 9-i focșani-i fegyverszüneti egyezmény, majd az 1918. március 5-i és május 7-i bufeai, illetve bukaresti békekötések Romániát az ideiglenes vereség állapotába taszították.²

Részlet egy tanulmányorozatból építkező politikai eszme- és rendszertörténeti kismonográfiából. Az eddig megjelent, illetve elkészült dolgozatokhoz vö. K. Lengyel Zsolt: *Hanyatlástól összeomlásig. A nagymagyar nemzettudat válsága az ótranzilvanizmus idején*. In: *Testimonio litterarum*. Tanulmányok Jakó Zsigmond tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka, Lupescuné Makó Mária, Sipos Gábor. Kvár, 2016. 211–232.

I.

■ 1917 tavaszától az Erdélyi Szövetség vezetése is támadásba lendült. Eközben felhasznált egy számára kedvező belpolitikai fordulatot. A szabadelvű kormány-párt és erdélyi ellenzéke közötti viszály a világháború első éveiben enyhült, majd a kelet-délkelet felől megtapasztalt katonai támadás elhárítása után feloldhatónak tűnt. A két fél közeledett egymáshoz regionális, ezáltal nemzeti politikájában is. A pártérdekek alárendelésének a gyakorlata már a kezdeti szakaszban jellemezte az Erdélyi Szövetség munkáját, és tovább élt azután is, hogy a függetlenségek tábora egy bal- és egy jobbszárnyra szakadt. Amikor Gróf Bethlen István alkotmánypárti képviselőként 1917. március 3-án felszólalt a budapesti országgyűlésben, már a nemzetpolitikai kívánalmakat kiegészítő rendszerpolitikai modernizációra kiterjesztett erdélyi programját mutatta be. Képviselőházi beszédében³ egy erdélyi kormánybiztosság felállítását kezdeményezte, amelynek a súlyos háborús károkból szenvedő Erdély⁴ helyreállításának a feladatát szánta. Azt gondolta, hogy az új hivatalnak emellett határkiigazításokat kell előkészítenie Magyarországra javára, amelyek következtében lakóövezetek jönnek létre kitelepítendő románok és betelepítendő magyarok, elsősorban háborús veteránok és moldvai csángók számára. A Tisza-kormány már 1916 szeptemberétől működtetett Kolozsvárott egy biztosságot, amelyet megbízatása arra kötelezett, hogy visszatérésre bátorítsa a román csapatok elől elmenekült magyar lakosságot, és lábra állítsa a gazdaságot; Bethlen e hivatalhoz rendelt katonaként szolgált. Ám az ellenzék tovább tartó és a választójogi problémakörben fokozódó kormányellenessége megakadályozta a belpolitikai erők Erdély felépítéséhez kívánt egységének létrejöttét. Bethlen 1917 tavaszán a háború utáni Erdély területi megnagyobbodásának merész követelésével ugyan megkísérelte megerősíteni az államközponttal való együttműködés alapjait. A kormányfő erre meg is kínálta egy erdélyi minisztérium vezetésével, amelyet azonban belpolitikai küzdőtársainak várható ellenállása miatt nem fogadott el. Így maga is előidézte Tisza 1917 májusában bekövetkezett bukását.⁵

Bizonyára nem véletlenül készült el éppen azokban a napokban annak az emlékiratnak a nyomdai kefélenyomata, amely *Az erdélyi kérdés* címmel Apáthy István, az Erdélyi Szövetség egyik ügyvezető elnökének hagyatékában maradt fenn, bizonyíthatóan saját kézírásos jegyzeteivel és javításaival.⁶ A „Budapest, 1917. jún. 17.” keltezésű szöveg abból a – jelszóul választott – meggyőződésből készült, hogy a Kárpát-medence államjogi feldarabolása nemcsak a magyar nemzet és a kettős monarchia, hanem az „egész mai Közép-Európa végveszedelmét jelentené”.⁷ A közös összeomlás eshetőségét átérezve úgy vélte a meg nem nevezett szerző, hogy az erdélyi kérdés „gyökeres s a jövőre is teljes biztontságot nyújtó megoldása egyedül az erdélyi magyarságnak és a vele azonos érdekű, feltétlenül államhű németységnek etnikai túlsúlyra juttatásán sarkallik”.⁸ Ehhez elengedhetetlen a „*preventív honvédelem*”, szövege a következtetés, amely egy „*külön erre hivatott kormányzati szerv*” irányításával elősegíti egyrészt a Romániába irányuló román kivándorlást, másrészt a magyar elem megerősítését Erdélyben, szükség esetén betelepítések révén.⁹

Az ótranzilvanizmus mértékadó szövegeinek e különleges darabja öt tárgykörben és három általánosabb zárófejezetben tárta fel az Erdélyi Szövetség két kívánságát és hat követelését:¹⁰

I. Közgazdasági szempontból a román kivándorlás és a magyar bevándorlás mellett nemzeti földbirtok- és iparfejlesztő politikát *kívánt*.

II. Tan- és egyházügyi vonatkozásban a görögkeleti és görög katolikus iskolák és tanítóképzők államosítását, valamint a román állami középiskolák hivatali felügyeletét *követelte*.

III. A közigazgatástól új területi beosztását *követelte*, annak érdekében, hogy a „magyarság és szászág együttesen lehetőleg minél több vármegyében számszerű többséggel, illetve erős számszerű súllyal bírjon”.¹¹

IV. Igazságügyi téren az államellenes büntettek következetes felgöngyölítését és elítélését, ennek megfelelően a büntetőjog megszigorítását *követelte*.

V. Szociális vonatkozásban állami intézkedéseket *követelt* a természetes népességszaporodás fellendítéséért.

Az átfogó jellegű három utolsó fejezet a katonai határvédelem „tervszerű szervezését” *követelve*, megfogalmazta – Bethlen említett beszédének az értelmében – az országos politikába való nagyobb erdélyi magyar beleszólási jog, pontosabban: a budapesti parlament „főrendiházában” szükséges „erdélyi részek jogos, méltányos, aránylagos” képvisellete iránti *kívánságot*. Az emlékirat végezetül Bethlen és Apáthy helyeslő tudtával – ha nem éppenséggel valamelyikük tollából – *követelte* a „külön (rekonstrukciós) minisztérium felállítását”.¹² E kormányhivatal „feladatává teendő”, hogy a felsorolt kívánságok és követelések megvalósításához szükséges törvényjavaslatokat és végrehajtási szabályzatokat „alkotmányosan” terjessze elő, tárgyalja meg és ültesse gyakorlatba. „Ezen minisztérium hozzájárulása nélkül” – zárult az emlékirat – „sem kinevezések, sem valamely vonatkozásban Erdélyt, vagy az ezen programban lefektetett elveket érintő rendelkezések ki ne adattassanak.”¹³

Az erdélyi kérdés gondolatmenetéből leszűrhető, hogy 1917 kora nyarán a magyar belpolitikában megnövekedett a regionális szempontok jelentősége. A függetlenségek tábora nem hivatalos pártközi egyeztetésekkel a politikai élet központjába egyengette az Erdélyi Szövetség útját.¹⁴ Az országos szinten megerősödött politikai erdélyiségről tanúskodott a függetlenségpárti Ugron Gábor 1917 júniusától 1918 januárjáig tartó belügyminisztersége.¹⁵ A pártonkívüli Esterházy Móric kormányának tagja 1906-tól 1910-ig Maros-Torda vármegyében a főispáni teendőket látta el, így könnyűszerrel hangolódhatott rá az Erdélyi Szövetség elképzeléseire, terveire. Eközben a mezőgazdasági minisztérium megígérte az ingatlan- és földbirtokpiac állami ellenőrzését.¹⁶

Az erdélyi kérdés vitáinak egyik fontos mellékvágányán 1917 második felében megnőtt a liberális választójog ellenfeleinek a befolyása. A Kolozsvári Választójogi Liga azon év augusztusában a „nemzetiségre és nemre való tekintet nélküli” általános, egyenlő és titkos választójog mellett tört lándzsát, „az ezeréves Magyarország alkotmányának revízióját” azon alapelv jegyében kérve, hogy „haza csak ott van, ahol jog is van”.¹⁷ A Liga intézőbizottsága e határozat indoklásában megjegyezte, hogy a választójog odaítélésének olyan különleges feltételei, mint a magasabb iskolázottság és a nemzeti fennhatóság elfogadása csak bizonyos pártok hatalommegőrzési igényét szolgálják. Ezzel szemben helyes megoldás, ha a területi egység elleni esetleges vétségeket jogi úton derítik fel és büntetik, tehát nem a választójog korlátozásával, amely „nem jutalom és engedmény, nem ajándek és nem kiváltság, hanem természetes veleszületett joga minden embernek”, a Magyarország „demokratikus újjászületését” előmozdító feltételek egyik legfontosabbika.¹⁸

Paál Árpád az Erdélyi Szövetség 1917. szeptember 30-i kolozsvári újjáalakulási összejevetelét „választójogi nagygyűlés”-ként üdvözölte néhány nappal ko-

rábban Bethlen Istvánnak írott levelében.¹⁹ Udvarhely vármegye 1903-tól 1908-ig árvaszéki ülnöke, majd 1918-ig főjegyzője évek óta a Székelyföld társadalompolitikai megerősítésére törekedett.²⁰ Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának – a levél szerint – újdonsült tagja már a korábbi székely mozgalomban azt hangoztatta, hogy „a Székelyföld forgalmát közelebb kell hozni a nagy magyar központokhoz”.²¹ Most az országos politika szintjén a másik, a keleti irányba fordulva állította, hogy a „Székelyföldön keresztül kell, hogy megoldódjék Magyarországnak Romániával” való „gazdasági kapcsolata is”. Paál közelebről a választójogi reformszükséglettel domborította ki a Székelyföld fontosságát. Az „1874. évi választási törvény” – írta a „Méltóságos Elnök úr”-nak – „valósággal kiirtotta a székelyek választójogát”, minekután „megyénkben 1913-ban feleannyi volt a választók száma, mint 1874-ben. Az 1913. évi választói törvény ezt a megfelelő számot megyei átlagban 25 százalékkal emelte”, az egész alrégió vonatkozásában azonban az „őszinteség nélküli 1913. évi választójogi kiterjesztés” végeredménye az, hogy a „Székelyföld választóinak 1874. évi, 40 év előtti számát 37-38 százalékkal apasztotta”, részletezte elégedetlenségét az állam- és jogtudományi végzettségű Paál. Érvelését lekerekítve kijelentette, hogy szerinte „nincs jogosultsága annak az irányzatnak, mely erdélyi politikának akarván kineveztetni magát az Erdély-részi 54% oláhságot emlegeti vétóként a választójogi őszinte kiterjesztés ellen. Az az igazi partikularizmus, mely 54% oláhot emleget, mikor Magyarországnak csak 12% oláhja van”.²² A „választójogi kiterjesztéstől való féltelmek szerintem se nem jogosak, se nem célszerűek”, figyelmeztetett a tanulmányrészletnek is beillő szöveg végkifejlete, amelynek ráadása sem volt kevésbé határozott hangvételű: „A székelyek szempontjából pedig egyenesen ártalmasak.”²³ Az itt megragadható gondolat, miszerint a választójog reformját nemzetpolitikai okok is indokolták, a világháború végéig a függetlenségi tábor elképzeléseinek egyik kulcseleme maradt.²⁴

A kolozsvári függetlenségi vezérkarához tartozó Apáthy István az Erdélyi Szövetség újjáélesztése során éppolyan mérvadó szerepet vállalt, mint a szervezet első megalapításakor. És amint 1913/1914-ben, úgy most is kölcsönös engedmények árán csitultak el a pártközi csatározások.²⁵ A bal- és a jobbszárnyat egyaránt kielégítette, hogy a Szövetség személyi összetételével és területi kiterjedésével immár valóban párt- és vármegyehatárok feletti szervezetté kezdett fejlődni, miközben messzemenően nyitott volt a felső társadalmi réteg befolyására. Az újjáalakulás iratai ügyvezető elnökként nevezik meg a kolozsvári Apáthy Istvánt, a marosvásárhelyi Bedő Sándort és a brassói Zakariás Jánost, helyetteseiként pedig báró Petrichevich-Horváth Emilt (Dés), Király Aladárt (Sepsiszentgyörgy), Papp Józsefet (Kolozsvár), Pósta Bélát (Kolozsvár), Thorma Miklóst (Csicsókeresztúr) és Vertán Endrét (Torda). Az így kilenctagú Elnöki Tanácsot három elnök vezette: két főnemes, Bethlen István (Budapest és Mezősámsond) és a függetlenségpárti báró Kemény Árpád (Alsógárd), 1906–1910-ben Alsófehér vármegye főispánja, valamint utóbbi párttársa, Ugron Gábor (Marosvásárhely).²⁶ A Szövetség 1917 őszén kiépítette szervezetét a kolozsvári, marosvásárhelyi és brassói ügyvezető elnökségek hatáskörében és a vármegyék, valamint választókerületek szintjén. 1918 tavaszán egy sor erdélyi főispán és magas rangú közigazgatási tisztviselő csatlakozott a több mint 100 tagú Vezető Tanácshoz,²⁷ amely ekkor már az erdélyi kormánybiztosság létrehozását tartotta elsőrangú feladatának.²⁸

Az Erdélyi Szövetség második megalakulását több országos hírnevű politikus jóindulattal kísérte. Apponyi Albert vallás- és közoktatásügyi miniszter és Föl-

des Béla átmenetgazdasági miniszter²⁹ mellett a mezőgazdasági és a belügyminiszter képviselője is részt vett az 1917. szeptember 30-i kolozsvári gyűlésen, amelyen a szövetségi vezetés összetételéről született döntés után Apáthy társelnökletével a Szövetség munkaprogramjának vitája következett, különös tekintettel a háborús tapasztalatokra. Az egyes hozzászólásokat Bethlen javaslatára és tartalmi megfogalmazásában terjedelmes határozatban foglalták össze, amelynek első pontja kimondta, hogy Magyarország elismeri Románia szuverenitásának a helyreállítását, és a békekötéskor nem kíván beleszólni a keleti-délkeleti szomszéd állami és kormányzati rendjének a kialakításába. Az viszont elkerülendő, folytatódott az első határozati fejezet, hogy Románia és az Osztrák–Magyar Monarchia szorosabbra fűzze kölcsönös kapcsolatait, „miután ez a magyar nemzet érdekeivel ellentétben állana”.³⁰ E határozatból kitétszően Bethlen már nem számolt romániai területek elcsatolásának a lehetőségével, amint ezt az 1917. márciusi parlamenti beszédének az idején tette.

A következő két fejezet is biztonságpolitikai-katonai természetű problémákat taglalt. A magyar–román határ kiigazításával egyrészt a Kárpátokon túl egy katonai védelmi körzetnek, másrészt a Kárpátokon innen a polgári határvédelemnek kellett volna kialakulnia a déli vármegyékben, államhű magyar lakosság beletelepítése folytán. A gyűlés továbbá mind a katonai védelemre, mind a régió gazdasági fejlődésére nézve kiemelt jelentőségüként kezelte és a világháború után azonnali helyreállításra javasolta a vasúti hálózatot.³¹

A Szövetség döntéshozói a földbirtok-politika témakörében a nemzeti szempontot a szociális fölé helyezték, mivel azt gondolták, hogy a „föld nem csak az egyesé, hanem a nemzeté is”.³² Így helyeselték volna a parcellázások és a földtulajdon elidegenítésének a tilalmát. Határozatuk végül nyomatékkal emlékeztetett a bűnügyi szervek felelősségére az államellenes cselekedetek jogi megtorlása során.³³

A gyűlés e határozaton kívül egyetértéssel fogadta a kolozsvári Nemzeti Színház államosítására, a brassói, marosvásárhelyi és szebeni színház megalapítására és a görögkeleti meg görög katolikus tanárképzők fokozott állami ellenőrzésére, szükség esetén államosítására vonatkozó javaslatokat is. Kívánatosnak nevezte továbbá egy magyar nyelvű görögkeleti püspökség megalapítását 42 000 magyar ajkú és közel 200 000 „magyarul tudó” hívő számára, akiknek a közössége a „többé-kevésbé magyarelles érzületű szerb, s illetve román egyházszervezetek keretébe kényszerítették”.³⁴ Egy másik megjegyzés a román támadás utáni Erdély kereskedelem- és társadalompolitikai megújítását tette szóvá – a károk felszámolását és a polgári lakosság ínségének enyhítését –, mindezt a „segélyezési actio decentralizálása”,³⁵ vagyis a szükséges illetékességek főispánoknak való átadása révén, amely tehermentesítené a kormánybiztosságot. Apponyi megígérte az összes javaslat jóindulatú megvizsgálását, különösen a katonai és polgári határörvidék kialakításának a tárgyában.³⁶

Alig telt el néhány hét, amikor a belügyminiszter a Szövetség ügyvezető elnökének, Apáthy Istvánnak is elküldött körlevelében intézkedéseket jelentett be a Magyar Királyság „határszélein”, ahol az „állameszmét veszélyeztető törekvések” a „legtermőbb talajra” találnak”.³⁷ Központosítani kell az eljárásmódot, közölte Ugron Gábor, még ha a „centralizáció csak ideiglenes jellegű is”, vagyis addig tart, amíg a közigazgatás például az erősen érintett Háromszék vármegyében felépül háborús megpróbáltatásaiból. Csakhogy milyen módon töltsék be a „határszéli járások közigazgatási tisztí állásait”: kinevezés vagy választás útján?³⁸

A címzett postafordultával azzal érvelt a kinevezés gyakorlata mellett, hogy a többnyire liberális munkapárti tisztviselők felcserélhetők lennének az „egész országban kapható legjobb és nemzeti szempontból leginkább megbízható erőkkkel”.³⁹

Még egy sor írásos előterjesztés Erdély politikai érdekképviseletének oly kívánatos intézményesítésével foglalkozott, és valamennyi döntő szerepet tulajdonított a személyi ügyeknek. Az Erdélyi Szövetséget irányító körökben 1917 őszére kialakult az egyhangú álláspont, amely szerint a budapesti szaktárcáknak az intézkedési jogosultságot át kellene ruházniuk egy „Erdélyi Rekonstrukcionális Kormánybizottságra”. E hivatal leendő vezetőjeként Bethlen, a Szövetség egyik elnöke került szóba. A Vezető Tanács egyik tagja a következőképpen érvelt a szintén erdélyiekből összeválogatandó személyzet mellett: „Erdély speciális helyzete, speciális érdekei csak olyanok által elaborálhatók lelkesedéssel, akik Erdély népét, Erdély földjét, Erdély múltját és jövőjét a születés, a származás jogán ismerik.”⁴⁰

A Szövetség vezetősége 1917. november 21-i gyűlésén megbízta az Elnöki Tanácsot, hogy dolgozza ki az „Erdély újjáalkotása munkálatainak egységes vezetésére” alkalmas „királyi biztosságnak” a tervezetét, egy olyan kormányzati hivatalát, amelyre égető szükség mutatkozik az „Erdélyi Szövetség munkatervének” végrehajtása és „általában Erdély politikai, közgazdasági és közművelődési életének helyes irányítása” végett.⁴¹ Ilyen elképzelések felbukkantak már hetekkel korábban. Szeptember végén a budapesti Királyi Ipari Főfelügyelőség egyik bennfentese azt ajánlotta a Szövetség elnökségének, hogy az „Erdély újraképzése” céljából felállítandó „rekonstrukciós minisztérium (vagy főhivatal)” tervezésekor a kellő hangsúlyt fektessék a kereskedelemre és a Kolozsvár környéki földgáztermelésre, amely a Deutsche Bank és az ellenlábás Weisz Manfréd magyar pénzügyi befektető érdekeit ütközteti.⁴² A november 21-i elnökségi ülés jegyzőkönyvének tanúsága szerint a résztvevők megegyeztek abban, hogy „Erdély újjáalkotása”⁴³ során kiemelt figyelmet érdemelt a vasúthálózat, amelyet Apáthy bejelentése szerint a kormányhoz hamarosan benyújtandó írásos szakvélemény részletesen indokolni fog. Napirendi pontként került terítékre a telepítési politika is, amelyet a jelenlévők arra ösztönöztek, hogy egyházi és világi intézményeknek címzendő felhívásokkal kezdeményezze bizalmat érdemlő személyek felkutatását és összeírását – például a román királyság magyar közösségeiben –, akik hajlandóak Erdélyben letelepedni. A gyűlésen tárgyalt kérdések sorában találjuk még a Székelyföld kármentesítését, a földgázvezetékek építését Kolozsvár és Marosvásárhely között, a kolozsvári egyetem agrártudományi karának tervezését, az idegenforgalom élénkítését, valamint a katolikus autonómia rendezését az 1848. évi XX. törvénycikkely értelmében.⁴⁴

1917 őszén a földbirtok- és telepítési politika az Erdélyi Szövetség központi ügyévé kristályosodott ki. Báró Petrichevich-Horváth Emil elnökhelyettes, Nagyküküllő vármegye főispánja, az erdélyi tanügyek kormánybiztosa és kolozsvári *virilista*,⁴⁵ 1917. december végén abból a veszélyérzetből terjesztett elő részletes memorandumot, amely a századfordulótól folyamatosan erősödött a nemzetiségek egyre számosabb birtokvásárlásai miatt, aztán tovább mélyült az 1916-os „román betörés tanulságai és az erdélyi németiség azon törekvése” folytán, „hogy Erdély legdúsabb folyóvölgyein a Wolga menti orosz-németiséget” telepítse be.⁴⁶ Az emlékirat a földtulajdon megőrzésének és visszaszerzésének a megkerülhetetlen intézkedéseit egyúttal társadalompolitikai eszköznek tekintette

annak érdekében, hogy csökkenjen a Magyar Királyságból kivándorlók számaránya, amelynek nagyságrendjét a szerző az 1912-es esztendő vonatkozásában ke-
reken 120 000-rel számszerűsített, a magyarok arányát ennek felére becsülve.⁴⁷
A birtokpiac új jogi szabályozása üdvözlendő, állapította meg Petrichevich-
Horváth, ám csak részleges megoldást kínál. Megakadályozza a „nem kívánatos
irányú birtokforgalmat. Az állami vásárlás lehetőségét statuálja ugyan, de csak
az eladásra kerülő birtokokra nézve”, és „nem érinti a nemzeti irányú birtokpo-
litika nagy terének szélesebb mezőit”.⁴⁸ A tevőleges birtokpolitikának magasabb-
ra emelt mércének kell megfelelnie azért, hogy Erdély színmagyar vidékein a
„kötött birtokot” 10-15 és 200-600 hold nagyságú kis-, illetve kis-középbirtokok-
ra parcellázza. E felosztásból származó bevételekből a terhek elszámolása után
is maradna elegendő forrás föld és erdő felvásárlására, esetleg a Felvidéken is.
A szerző korabeli statisztikai adatok alapján legalább tízmilliárd korona bevétel-
lel számolt az említett csoportokba sorolandó, kereken 16 millió hold földtulaj-
don után, amellyel kapcsolatban hangsúlyosan megjegyezte, hogy nem „elkob-
zásáról, hanem csupán kicseréléséről” lenne szó.⁴⁹ Petrichevich-Horváth elle-
nezte a „kisajátítás útján való birtokszerzést” a határszéli vármegyékben is, ahol
az állami földtulajdon – az előzőekben elhangzott, fennebb említett javaslatok-
kal ellentétben – mégis engedélyezendő parcellázásában látta az „erőtlen ma-
gyar kisbirtokosság” kialakításának fő feltételét. E réteg kedvező hatásokat vált-
hat ki mind társadalom-, mind biztonságpolitikai téren: „A határőrvidéki szer-
vezetnek valamely olyan formában való visszaállítása, mely a néphadsereg-mi-
lícia modern formájával összeegyeztethető, mindenesetre jelentékenyen emelné
az állam integritásának biztosítékait.”⁵⁰ Ebből a szemszögből vizsgálva a helyzet-
tet nyilvánvaló, érvelt Petrichevich-Horváth, hogy törlendőek az 1890. évi XVII.
XVIII. és XIX. törvénycikkelyek, amelyek a székely határőrezredek vagyonát
művelődési célokra írják elő, annak ellenére, hogy az ösztöndíjalapok tömérdek
tőkéje – becslések szerint is több mint félmilliárd korona – elegendő lenne a
„nemzeti irányú erdélyi birtokpolitika megoldására”. A jogszabályok módosítá-
sa új anyagi forrásokat juttatna elsősorban a határvédelembe, amely „még a há-
ború folyamán, a végleges békekötés előtt” döntő mértékű megerősítésre
szorul.⁵¹ „Új földtehermentesítés kell Erdélyben” – az emlékirat e kulcsgondolata
a szociálisan érintett rétegeken túl kifejezetten azokra a földbirtokosokra is vo-
natkozott, akik gazdaságilag valamelyest életképeseknek bizonyultak.⁵²

Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsa 1918. január 28-i gyűlésén felkarolta
Petrichevich-Horváth alap gondolatát. Megbízott egy hattagú munkabizottságot,
hogy egy memorandumban szociális, kulturális és gazdasági érvekkel világítsa
meg a kormány számára is a földbirtok- és határvédelmi politika összefüggését.
A gyűlés kitért az erdélyi választókerületek új beosztásának a kérdésére is, majd
megfogalmazta azon ajánlását, hogy román többségi arányok kialakulását elke-
rülendő a választókerületek és a vármegyék határai ne essenek egybe. A jelen-
lévők ezenkívül kormányzati felterjesztésre jóváhagyták a november 21-i veze-
tői összejövetelen beharangozott gazdaságpolitikai tanulmányt, amelyet a ma-
rosvásárhelyi Ipari és Kereskedelmi Kamara titkára az erdélyi vasútpolitikáról
készített el.⁵³ Végül magarszóptű szavakkal méltatták a három nappal korábban
tisztségéből távozott⁵⁴ belügyminiszter politikai munkásságát, nem rejtve véka
alá azon reményüket, hogy Ugron visszatér a régió országos vezetésébe. Az Er-
délyi Szövetség Vezető Tanácsa, amelynek 1914-től tagja volt,⁵⁵ őt tekintette az
erdélyi kormánybiztosi cím legméltóbb várományosának.⁵⁶

A gyűlés jegyzőkönyvének mellékletében néhány magas rangú szövetségi tag kivonatolt beszéde olvasható, így Petrichevich-Horváthé is. A felszólalók egy olyan hivatalba kívánták Ugront beemelni, amely képes „Erdély restructiojának” a „kissé lassú tempóban” haladó munkáját irányítani.⁵⁷ Ugron belügyminisztersége idején „éreztek” – fűzte hozzá egy másik résztvevő –, „hogyan erdélyi ember intézi Magyarországon belügyeit”, tudva tudván, hogy az „erdélyi gondolat, mely végigfut lelkünkön és agyunkon, megjárta az ő szívét és az ő agyát” is.⁵⁸ Annál inkább szükség van rá királyi biztosként, amely megbízatásában minden szellemi erejét és összes helyszíni ismeretét „kizárólagosan Erdélyért és az erdélyi ügyeknek” szentelheti.⁵⁹ Az idő sürget, hiszen a „sokat szenvedett lakosság”, az „erdélyi közvélemény bizonyos tekintetben még kielégítetlen várakozással néz a közeljövő elé, mert a restructio nagy munkájának ama nagy kérdései még érintetlenül maradtak”.⁶⁰ A gyűlés Bethlen elnökletével úgy határozott, hogy a „Horváth Emil által ajánlott szempontokat egy kormányhoz intézendő föllíratban föltárja”.⁶¹

II.

■ Az Erdélyi Szövetség 1918 első félévében fokozta tevékenységének a mértékét. Összejöveleiben többé vagy kevésbé mélyrehatóan tárgyalta fontos témáit. Február végén az 1916-os román támadás után elmenekült székely lakosság visszatérésének művelődés- és társadalompolitikai ösztönzéséről folytatott megbeszélést.⁶² Egyidejűleg elfogadta Apáthy István „nagy történelmi és politikai háttérrel megvilágított határozati” javaslatát a „Romániával kötendő béke alkalmából” előterjesztendő erdélyi követelésekre, és elindította az „Erdély rekonstruálásának pénzügyi fedezetét” felmérő javaslat kidolgozását.⁶³ Akkoriban juthatott el a kolozsvári ügyvezető elnökhöz a *Dési Hírlap* főszerkesztőjének körlevele, amelyben „a kultuszminisztériumba berendelt író” felhívja céhbéli társait, hogy az „erdélyi sajtóélet felvirágoztatására” az „Erdélyben megjelenő összes magyar és hazafias irányú más nyelvű lapok szerkesztőségének tagjaiból és kiadótulajdonosaiból” egy „olyan központi (budapesti) sajtószervezet létesítését” fontolják meg, amely „az erdélyi nagyobb érdekkérdésekben és sajtó dolgokban a kormánynál és más tényezőknél a közvetítő szerepet” vállalja.⁶⁴ Ez a tervezet „Erdélyrészi sajtószövetség” címen az új öntudatra ébresztett és az államközponthoz elhelyezendő erdélyi kulturális érdekképviselő szándékát tükrözte, így szorosan illeszkedett az Erdélyi Szövetség kívánság- és követelésrendszerébe.

A február végi vezetőségi gyűlésen elnöklő Ugront alig két héttel később, 1918. március 6-án kinevezték az erdélyi királyi kormánybiztosságnak élére.⁶⁵ E személyügyi felértékelődés újabb lökést adott az Erdélyi Szövetségnek. Áprilisban megalakult Szilágy, júniusban Kisküküllő vármegyei választmánya. Előbbi azonos volt a helyi függetlenségi körrel. Ez a világnézeti kötelék nem akadályozta meg abban, hogy egyrészt a „legnagyobb és legmegnyugtatóbb biztosítékok” közé sorolja „királyunk ő felségének” a személyét, másrészt kijelentse, hogy nem pártpolitikai célokat támogat, hanem a „nemzeti lét teljességéért való küzdelmet” vállalja.⁶⁶ Az Erdélyi Szövetség e területi alegsége is „Erdély kulturális, közlekedési, közigazgatási, stb. rekonstruálását” írta zászlajára.⁶⁷

A másik helyi választmány megalakítását a Szövetség Vezető Tanácsa 1918. január 28-án Bethlen elnökletével tartott gyűlésén kezdeményezte.⁶⁸ A dicsőszentmártoni alakuló ülést többhetes előkészületek után⁶⁹ 1918. június 29-re hir-

dette meg az elnökségi megbíztatás címzettje. Gyárfás Elemér, 1917 júliusától Kisküküllő vármegye főispánja, 1917 szeptemberétől az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja,⁷⁰ a leendő szervezet mintegy megelőlegezett elnökeként jegezte 1918. június 4-i felhívását, amelyben szintén a pártpolitikai kötetlenséget hangsúlyozva azzal a kéréssel fordult „vármegyénk vezető intelligenciájához”, hogy „minket elvállalt feladatunk megoldásában támogatni s az Erdélyi Szövetség kibontott zászlója alá sorakozni szíveskedjenek”.⁷¹ A körirat többi része a Szövetség munkatervének alapelveit közölte.⁷² Gyárfás elküldte felhívásának „tervezetét tudomás és jóváhagyás végett” az Erdélyi Szövetség elnökségének is.⁷³ A források hiánya, illetve feltáratlansága miatt jelenleg megállapíthatatlan, hogy a kis-küküllői választmány megtartotta-e meghirdetett alakuló ülését.

Az államközpontról az Erdélyi Szövetség tárgyi követeléseiből a világháború végéig kettőt teljesített, de az egyiket csak jelzésszerűen. Egyfelől az 1848-as Alkotmánypárt színeiben miniszterelnök Wekerle Sándor kormánya⁷⁴ 1917 októberében minisztériumi utasítással megtiltotta a keleti-délkeleti államhatár mentén fekvő földbirtokok eladását és vásárlását, valamint tíz évnél hosszabb időtartamú bérbeadását; egyúttal kikötötte az állam elővásárlási jogát. Az illető birtokforgalmi ügyletek szabályozási joga az akkor létesített Erdélyi Ingatlanforgalmi Bizottságot illette meg, amely Bethlen István vezetésével hozzálátott az állami földvásárlásokhoz, és 1918 őszéig nem engedélyezte kereken tízezer hold más irányú értékesítését.⁷⁵ Másfelől Apponyi kultusz- és tanügyminiszter felügyeletével megkezdődött a Romániával szomszédos határsávban létesítendő kultúrzonna tervezése, amelyben a legtöbb román felekezeti iskola helyére állami tanintézmények kerültek volna. Ebben a körzetben 1918. júniusában 311 román egyházi iskola 477 pedagógusa elvesztette államsegélyét.⁷⁶

Eközben a világháború katonai és diplomáciai eseményei a fenti intézkedésekkel ellentétes irányban zajlottak. Az erdélyi királyi kormánybiztosság 1918. szeptember 11-én bezárta kapuit. Talán éppen e körülmény miatt szembesítette egy kolozsvári virilista néhány nappal később az Erdélyi Szövetség elnökségét azzal a nem új keletű, de egyre inkább idejétmúlt kívánsággal, hogy az országos magyar politika kulcsfontosságú helyszínein erdélyiek intézzék Erdély ügyeit; a beadvány ráadásul „Erdély közgazdasági érdekeinek erőteljesebb törvényhozási képviselét” indítványozta.⁷⁷

Ekkor a Szövetség a valóságban már saját végnapjait élte; vezetősége 1918 októberében ülésezett utoljára, Kolozsvárott. Ezután az 1917-től magyar birodalmi keretben feléledt erdélyi érdekképviseletet a történeti Magyarország önmentési kísérlete váltotta fel. Ebben a Szövetség irányítói közül Apáthy István kitüntetett szerepet játszott a Kelet-Magyarországi Főkormánybiztosság élén. E hivatal, amely 1918 december elejétől egy hónapig a korábbi Ugron-féle kormánybiztosság eszmei nyomdokába lépett, az ótranszilvanizmus korában a budapesti kormányzat által teljesített utolsó erdélyi magyar kívánság volt.⁷⁸

III.

■ Az Erdélyi Szövetség 1917-es föléledése után előbb a magyar főhatalom megerősítéséért, majd már csak fennmaradásáért küzdött a világháború végéig. Az állam és a társadalom berendezkedésének a reformját ajánlotta és kívánta, többnyire követelte. Nemzet- és rendszerpolitikai kettős célkitűzésével 1913/1914-es első megalapításakor a budapesti központosítás enyhítését sürgette a kormány-

zati feladatrendszer fellazítása, azaz dekoncentrációja által. 1917 első felétől azonban már Erdély országos politikai érdekképviselőt szorgalmazta újra meg újra, ezáltal immár egy decentralizációs jellegű programot követve, amely a régiót felértékelte legalább részben önerőből cselekvő alannyá. Tehát nem 1914-ben,⁷⁹ hanem a világháború második felében fokozta a Budapesttel szemben igényelt illetékességeinek a mértékét.⁸⁰

Az Erdélyi Szövetség második tevékenységi szakaszának reformtervei abban a felfogásban fogantak, amely szerint Budapestnek a régió ügyeinek intézésekor ugyan utolsó döntési tényezőnek kell maradnia, a kormánynak azonban az erdélyi problémák kezelését helyismerettel rendelkező, eszményi esetben onnan is származó személyek kezébe illene átadnia. Ennek az elképzelésnek a hívei a Szövetség első működési szakaszához képest jóval erősebben távolodtak el az országos politika központjától. Területi alapon körülhatárolt illetékességekre azonban ekkor sem kívántak szert tenni.

Az Erdélyi Szövetség az 1916-os román betörés első körben sikeres visszavérése után mindenekelőtt a háborús ellenszövetséges erdélyi románok további térnyerését kívánta megakadályozni, illetve tanügyi és birtokszerzési lehetőségeit korlátozni. Ebben az igyekezetében eltért a Szentimrei Jenő főszerkesztette *Új Erdély*től, amellyel ugyanakkor több tartalmi vonatkozásban azonosan vagy hasonlóan szemlélte a hanyatlásból összeomlásba süllyedő nagymagyar világot. Az 1918 januárjától májusáig Kolozsvárt megjelent hetilap Erdélynek saját illetékességeket kívánt, hogy a régió helyreállítsa, de meg is újítsa magát, egyúttal a Magyar Királyság politikai rendszerét. Nem zárkózott el olyan vélemények közlésétől, amelyek a magyar nemzeti vezérszerep hiánytalan megőrzésének a szempontjából mérlegelték a szélesebb regionális egyezkedés esélyeit, például egy ízben éppen Apáthy István tollából, 1918 márciusában, az erdélyi kormánybiztosság megnyitásának napjaiban. De az *Új Erdély* kereste a módját az ennél nagyobb ívű erdélyi megegyezésnek is, amely tehát úgy fogja át az egész régiót, hogy közben a román felet is bevonja az egyezkedésekbe.⁸¹

1918 kora őszen az Erdélyi Szövetség körüli regionális magyar vezetés a budapesti államközponttal szemben pártpolitikai, a román nemzetiséggel szemben nemzetpolitikai indítékkal határolódott el.⁸² Így a nagymagyar nemzettudat válsága az ótranszilvanizmusban kétszeresen tetőzött be: az erdélyiség hangadó szóvivői saját államközpontjuk ellenzékeként védték a magyar birodalom egységét, miközben el sem tudták képzelni, hogy az ország rendszerének megújítására hivatott erdélyi embereket a románok között is kereshetnék.

■ JEGYZETEK

1. Bárdi Nándor: *Otthon és haza. Tanulmányok a romániai magyar kisebbség történetéről*. Csíkszereda, 2013. 95–105; Egy Gábor: *Regionalizmus, erdélyiség, szupremácia. Az Erdélyi Szövetség és Erdély jövője, 1913–1918*. In: Századok 147 (2013) 3–31; Zsolt K. Lengyel: *Niedergang, Wiederherstellung, Neugestaltung, Zusammenbruch. Ungarische Reform- und Zukunftsentwürfe für Siebenbürgen am Vorabend und während des Ersten Weltkriegs*. In: *Umbruch mit Schlachtenlärm. Siebenbürgen und der Erste Weltkrieg*. Herausgegeben von Harald Heppner. Köln, [é. m.] 2017. 53–112.
2. Elke Bornemann: *Der Frieden von Bukarest*. Frankfurt am Main, [é. m.] 1978; Eördögh István: *Erdély román megszállása (1916–1920). Olasz és vatikáni levéltári források alapján*. Szeged, 2000. 14–17; József Galántai: *Hungary in the First World War*. Bp., 1989. 186–188; Lisa Mayerhofer: *Zwischen Freund und Feind – Deutsche Besatzung in Rumänien 1916–1918*. München, 2010; Manfred Rauchensteiner: *The First World War and the End of the Habsburg Monarchy 1914–1918*. Wien, [é. m.] 2014. 667–669.
3. Összefoglalja Romsics Ignác: *Bethlen István. Politikai életrajz*. Bp., 1999². 89–92.
4. Ld. a frontorvosként szolgált német szépíró újabb magyar fordításban is olvasható harctéri tudósítását, szemtanúként jegyzett eszmefuttatásait; Hans Carossa: *Naplójezretek az 1916. évi román frontról*. Fordította Antal Imre. Csíkszereda, 2014.

5. Galántai 240–247; Romsics: *Bethlen István*. 86–92; Rauchensteiner 738–741; Vermes Gábor: *Tisza István*. Bp., 1994. 363–378.
6. *Az erdélyi kérdés*. Budapest, 1917. június 14. Országos Széchényi Könyvtár, Budapest. Kézirattár. Apáthy István hagyatéka [a továbbiakban: OSZK AIh]. Quart. Hung. 2456. A szakirodalom nem tud arról, hogy e szöveg nyomtatásban megjelent volna (vö. Bárdi 101; Egry 17). A tördelt gépirat a budapesti Országos Széchényi Könyvtárban fellelhető a 112.352 jelzet alatt is; ez a példány azonban nem tartalmaz kézirásos jegyzeteket. Apáthyhoz további szakirodalommal K. Lengyel: *Niedergang*, 64–65.
7. *Az erdélyi kérdés*, 1.
8. Uo. Kiemelés az eredetiben.
9. Uo. 2. Kiemelés az eredetiben.
10. Uo. 3–6. Az eredetiben megkülönböztetett *kívánságot* és *követelést* az alábbiakban dőlt szedés jelzi.
11. Uo. 5.
12. Apáthy a kefelenyomat e fejezetéhez a következő kézirásos megjegyzést fűzte: „Helyreállítási min. A magyar határvidék polgári védelmének minisztériuma (m. k. határvidéki minisztérium).” Uo. 6.
13. Uo.
14. Vö. Egry 16–17.
15. Bölöny József – Hubai László: *Magyarország kormányai 1848–1992*. Bp., 1992⁵. 88; Galántai 248–251.
16. Zsolt K. Lengyel: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993. 44; Romsics: *Bethlen István*. 93–97.
17. A Kolozsvári Választójogi Liga álláspontja. A Liga 1917. augusztus 5-én tartott intézőbizottsági ülésének egyhangúlag hozott határozata. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/4, 2.
18. Uo. 1.
19. Paál Árpád az Erdélyi Szövetség elnökének. Székelyudvarhely, 1917. szeptember 27. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/144, 1, 8.
20. K. Lengyel Zsolt: *Kós Károly és a Kalotaszeg 1912. A 20. századi transzszilvanizmus kezdeteihez*. In: *Uő: A kompromisszum keresése. Tanulmányok a 20. századi transzszilvanizmus korai történetéhez*. Csíkszereda, 2007. 33–71, itt 44.
21. Paál Árpád: *Udvarhelyvármegye közlekedéstudomány és az országos forgalom*. Kézirat a szerző következő utólagos jegyzetével: „Az 1908. évi székelyudvarhelyi székely kongresszuson tartott előadás”. Haáz Rezső Kulturális Egyesület. Haáz Rezső Múzeum, Székelyudvarhely, Paál Árpád hagyatéka. Ms. VI 7651/6, 1.
22. Paál itt az 1910-es népszámlálás országos adataira célozott, amelyek a Magyar Királyság egész területén anyanyelv szerint 14,1 százalékos román népességarányt mutattak: *A Magyar Szent Korona Országainak 1910. évi népszámlálása. Első rész: A népesség főbb adatai községek és népesebb puszták, telepek szerint*. Szerk. Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. Bp., 1912. 1, 5. (https://library.hungaricana.hu/hu/view/NE-DA_1910_01/?pg=0&layout=s, 2016. december 19).
23. Paál Árpád az Erdélyi Szövetség elnökének. Székelyudvarhely, 1917. szeptember 27. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/144.
24. Példaszerűen foglalt állást az 1918. február 9-re a kolozsvári vármegyeházába összehívott értekezlet előkészítő bizottsága „hazafias tisztelettel” jegyzett felhívásában a „parlamentari választói jog széles kiterjesztése mellett”, mégpedig „azon feltétel mellett, hogy a magyar nemzet supremáciája és a magyar intelligencia vezető szerepe csorbát ne szenvedjen” (Szegedi Tudományegyetem. Könyvtár, kézirattár. Politikai rölapok 1918. Ms. 251/4801–43). A rölapban említett kapcsolati cím, Jelen Gyula kolozsvári ügyvéd, az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja volt ([Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 2).
25. K. Lengyel: *Auf der Suche*, 44–45.
26. Apáthy István – Kemény Árpád – Jelen Gyula: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. szeptember 30. Javított másodpéldány. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 2–3. Az Elnöki Tanács tagjai lakóhelyeinek azonosításához vö. [Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456.
27. Az Apáthy-hagyatékban fennmaradt eredeti kézirásos, keltezetlen, névjegyzék összesen 114 személyt sorol fel: [Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár, 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456. Nyomtatásban: *Az Erdélyi Szövetségnek 1914. június 7-én Marosvásárhelyt megállapított szervezete, munkaterve és megválasztott Vezető Tanácsa*. Kolozsvár, 1917. 26–30.
28. Bárdi 103–104; Egry 19–23; K. Lengyel: *Auf der Suche*, 45–46.
29. Bölöny–Hubai 256, 291–292.
30. Apáthy István – Kemény Árpád – Jelen Gyula: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. szeptember 30. Javított másodpéldány. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 4.
31. Uo. 4–5.
32. Uo. 5.
33. Uo. 5–6.
34. Uo. 13.
35. Uo. 12.
36. Uo. 15.
37. Ugron Gábor Apáthy Istvánnak. Budapest, 1917. október 24. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 1.
38. Uo. 1–3.
39. Apáthy István Ugron Gábornak. Kolozsvár, 1917. október 30. Kézírásos levéltervezet. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/186, 2.
40. Vákár P. Arthur, az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának tagja, a Szövetség Elnöki Tanácsának. Marosvásárhely, 1917. november 10. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 2.

41. Bethlen István – Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. november 21. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/259, 2.
42. Hegyi Gyula az Erdélyi Szövetség ismeretlen elnökségi tagjának [Apáthy Istvánnak vagy Bethlen Istvánnak]. Budapest, 1917. szeptember 25. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 1–2.
43. Bethlen István – Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. november 21. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/259, 2.
44. Uo. 1. 3–6.
45. Ferenczi Szilárd: *Adatok a kolozsvári virilizmus történetéből (1872–1917)*. Erdélyi Múzeum 72 (2010) 1–2, 17–29, itt 23.
46. [Petrichevich]-Horváth Emil: *Memorandum az erdélyi birtokpolitika némely kérdéseinek megoldásáról*. Szeged, 1917. december 12. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/34–1918, 1.
47. Uo. 2.
48. Uo. 1.
49. Uo. 2–3.
50. Uo. 4.
51. Uo. 5.
52. Uo. 3. Kiemelés az eredetiben.
53. Rácz Lajos: *Erdély vasút-politikája. Gazdaságpolitikai tanulmány*. Marosvásárhely 1917 (ld. itt a 43. jegyzetnél). Az erdélyi vasutak kérdésköre a következő évben is központi helyen szerepelt az Erdélyi Szövetség tárgyalási anyagaiban. Vö. pl. a következő emlékirattal: *Tekintetes Erdélyi Szövetség! Szilágysomlyó, 1918. március 1.* OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/209.
54. Bölöny-Hubai 466.
55. [Erdélyi Szövetség]: *Tagok jegyzéke*. H. é. n. [Kolozsvár 1914]. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 4.
56. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről* (melléklettel). Kolozsvár, 1918. január 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/207, 2.
57. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről* (melléklettel). Kolozsvár, 1918. január 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/62–1918, melléklet ([Petrichevich]-Horváth Emil) 3.
58. Uo., melléklet (Bíró Balázs) 1.
59. Uo., melléklet ([Petrichevich]-Horváth Emil) 3.
60. Uo. 3–4.
61. Uo. 4.
62. *Az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának naplója*. Kolozsvár, 1918. február 26. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456.
63. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1918. február 26. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456. Az Apáthy-féle követelésjegyzék nem maradt fenn a hagyatékban.
64. Rónai-Aross Lajos: *Tisztelt szerkesztőség és kiadóhivatal! Bp., 1918. március 3.* OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/210.
65. Bölöny-Hubai 465–466.
66. Bölöni Zoltán: *Jegyzőkönyv a Zilahi Függetlenségi és 48-as Kör választmányának külön meghívottakkal együttesen tartott üléséről*. Zilah, 1918. április 1. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/127, 2, 4.
67. Uo. 2.
68. Barabás Samu: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről* (melléklettel). Kolozsvár, 1918. január 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/207, 2.
69. Vö. Gyárfás Elemér Apáthy Istvánnak. Budapest, 1918. április 28. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/230.
70. *Erdélyi lexikon*. Szerk. Osvát Kálmán. Oradea/Nagyvárad 1928. 134–135; Apáthy István – Kemény Árpád – Jelen Gyula: *Jegyzőkönyv az Erdélyi Szövetség Vezető Tanácsának gyűléséről*. Kolozsvár, 1917. szeptember 30. Javított másodpéldány. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456, 16.
71. Gyárfás Elemér [é. m.]: *Felhívás az Erdélyi Szövetség Kisküküllő vármegyei elnökségéhez*. Dicsőszentmárton, 1918. június 4. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/168, 1. Uo. utalás az 1918. január 28-i központi vezetőségi ülésen elfogadott megbízatásra.
72. Uo. 1–2.
73. Gyárfás Elemér [é. m.]: *Az Erdélyi Szövetség elnökségének*. Dicsőszentmárton, 1918. június 18. OSZK AIh, Quart. Hung. 2456/168.
74. Bölöny-Hubai 475; Galántai 284–288; Géza von Geyr: *Sándor Wekerle 1848-1921. Die politische Biographie eines ungarischen Staatsmannes der Donaumonarchie*. München, 1993.
75. Bárdi 103–104; Romsics: *Bethlen István*, 97; Romsics Ignác: *Utószó*. In: *Bethlen István: Válogatott politikai írások és beszédek*. Szerk. Romsics I. Bp., 2000. 433–458, itt 438.
76. Bárdi 103.
77. Hirsch Ödön Apáthy Istvánnak. Kolozsvár, 1918. szeptember 20. OSZK AIh, Quart. Hung. 2457/205, 2. Hirsch szeszgyáros virilistához Ferenczi 23.
78. K. Lengyel: *Hanyatlástól összeomlásig*, 230–231.
79. Mint Egy 13 véli.
80. K. Lengyel: *Niedergang*, 71–90.
81. Az Új Erdélyhez részletesen: K. Lengyel: *Niedergang*, 85–90. Magyarul kivonatossan uő: *Hanyatlástól összeomlásig*, 217–220.
82. Egy 30; K. Lengyel: *Niedergang*, 89–90.